

УДК 340.12

**ІНДИВІД, СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА:
ГРАНІ СПІВВІДНОШЕННЯ У КОНЦЕПЦІЇ ТОМАСА ГОББСА**

**INDIVIDUAL, SOCIETY AND THE STATE:
GRAND RATIO THE CONCEPT OF THOMAS HOBBS**

Подковенко Т.О.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету*

Стаття присвячена дослідженню особливостей політико-правових поглядів Томаса Гоббса. Проаналізовано роль теорії суспільного договору в становленні концепту законності державної влади як особливого гаранта свободи людини. Т. Гоббс застосував системний підхід до розкриття сутності та легітимності державної влади через природу людини, обґрунтувавши при цьому державу як вищу та необхідну форму людського співіснування.

Ключові слова: право, праворозуміння, антропоцентризм, природне право, природний закон, абсолютизм.

Статья посвящена исследованию особенностей политико-правовых взглядов Томаса Гоббса. Проанализирована роль теории общественного договора в становлении концепта легитимности государственной власти как осо-

бого гаранта свободи человека. Т. Гоббс применил системный подход к раскрытию сущности и легитимности государственной власти через природу человека, обосновав при этом государство как высшую и необходимую форму человеческого сосуществования.

Ключевые слова: право, правопонимание, антропоцентризм, естественное право, естественный закон, абсолютизм.

Article is devoted to investigate the features of political and legal opinions of Thomas Hobbes. The role of social contract theory in the development of the concept of legitimacy of the state as a special guarantor of human freedom is analyzed. T. Hobbes used a systematic approach to the disclosure of the nature and legitimacy of the government through the nature of man, arguing the state as the supreme and necessary form of human coexistence.

Key words: law, legal thinking, anthropocentrism, natural law, absolutism.

Постановка проблеми. Сучасні правові вчення демонструють багатоманітність підходів, сутнісних оцінок, результатів розкриття змісту та значення права. І все ж можна з впевненістю констатувати, що практично усі сучасні уявлення про право опираються на загальну основу: право для людей виступає як належний порядок у суспільстві, те, що гармонізує суспільні відносини, впорядковує їх та створює певні гарантії для стабільності, прогресивного розвитку людства. Один з найвідоміших теоретиків права М.М. Алексеев вказував, що визнання особистості основною правовою цінністю – це головна догма новітньої філософії права. «Істина, що право існує для людської особистості і для її охорони, – вважав він, – виступає своєрідною філософсько-правовою аксіомою» [1, с. 110]. Ця теза є також свідченням того, що проблема праворозуміння, пошук нових смислів і сутності права та потреба розкриття ціннісних аспектів права ніколи не втратять своєї гостроти та актуальності. Такий підхід обумовлений складною структурою самого феномену права та тією роллю, яку воно виконує у житті кожної людини, гарантуючи їй простір необхідної свободи для самореалізації.

В юридичній літературі останніх років все більше публікацій, які спрямовані на антропологічне, аксіологічне пізнання права, розкриття тих граней права, у яких поєднуються інтереси індивіда, суспільства та держави. У них пропонуються якісно нові підходи до розуміння права, формуються нові ціннісні системи, визначаються нові правові ідеали. У цьому контексті дослідження світової політико-правової спадщини є важливим підґрунтям розвитку сучасної юриспруденції. Для отримання об'єктивних, соціально корисних результатів наукового дослідження в нестабільних умовах функціонування суспільства необхідна принципова зміна парадигми дослідницької діяльності, звернення до світової правової спадщини, яка в багатьох випадках уже містить відповіді на актуальні питання сучасності.

Політико-правова філософія Томаса Гоббса залишила помітний слід як в історії розвитку політико-правової думки, так і здійснила значний вплив на формування цілого ряду основоположних категорій загальнотеоретичної юриспруденції. Значення основних концептів доктрини англійського філософа, незважаючи на їх очевидний історичний зв'язок з епохою Нового часу, в рамках якої вони сформулювалися, в деяких аспектах по-новому розкривається у світлі наукової проблематики ХХІ століття. Тенденції розвитку державно-правових учень на зламі ХХ–ХХІ століть позначили докорінне переосмислення цілого

ряду теорій, покладених у правову основу європейської спільноти, що, у свою чергу, яскраво відобразилось і на вітчизняних правових доктринах.

Стан дослідження. Будучи одним з найбільших теоретиків суспільства соціального контракту і основоположником секуляризованого типу праворозуміння, ідеї Т. Гоббса виявляються хронологічно першими історичними передумовами того кола питань, яке формує сучасний державно-політичний дискурс. Про це свідчать численні роботи вітчизняних і західних правознавців, філософів і політологів [2]. У межах вітчизняної та російської правової традиції до висвітлення специфіки розуміння права в добу Нового часу звертались такі визнані фахівці, як Б. Кістяківський, М. Ковалевський, В. Соловйов, Ф. Тарановський, Є. Трубецької, П. Юркевич та інші. Серед сучасних напрацювань можна виділити праці вчених: В. Ковальчука, Д. Прокопова, П. Рабіновича, С. Рабіновича, М. Якоб та інших.

Сучасна вітчизняна загальнотеоретична юриспруденція перебуває у стані пошуку власної наукової ідентичності. Сформована ситуація є наслідком спроб подолання у правознавстві позитивістської парадигми пізнання та пояснення державно-правових явищ. Істотною роллю у цьому процесі відіграють антропологічні, аксіологічні, феноменологічні напрями філософсько-правових досліджень, що зумовлюють людиноцентристський підхід до державно-правової проблематики. Одним із шляхів виходу з ситуації, що склалася, стає звернення до праць видатних філософів права, які зумовили форми наукового мислення, характерні для сучасного гуманітарного пізнання у вітчизняній теорії права. Таким чином, політико-правова доктрина Т. Гоббса, на наш погляд, може стати тією засадою, аналіз якої дозволить, по-перше, виявити історичні передумови сучасних проблем теорії права і держави, по-друге, запропонувати інші методологічні варіанти вирішення ряду завдань загальнотеоретичного характеру.

Виклад основного матеріалу. Томас Гоббс був одним із засновників широко розповсюдженої в XVII–XVIII століттях буржуазної теорії природного права та договірної походження держави. Ця теорія ґрунтувалась на нових принципах, відмінних від середньовічних, виходила із якісно нових уявлень про людину, суспільство і державу, які були сформовані точними науками, що активно розвивались у той час, та матеріалістичною філософією. Політична доктрина Томаса Гоббса викладена у працях «Філософські основи вчення про громадянина» (1642), «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та світської»

(1651), «Про свободу та необхідність» (1654), «Про людину» (1658) та ін. Видатному мислителю вдалося по-новому розкрити сутність феноменів суспільства, держави і права та обґрунтувати взаємозв'язок цих явищ з природою людини, її внутрішнім світом, прагненнями та бажаннями, що створює можливість розкрити її сутність як особистості.

В основу вчення Т. Гоббса покладено соціально-психологічне розуміння природи людини. Мислитель не прагнув ідеалізувати людину, а сприймав її такою, якою вона є насправді: корисливою, егоїстичною, здатною дбати в першу чергу лише про себе. З іншої сторони, саме ці риси частково і виступають причиною утворення особливої форми людського співіснування – держави.

Основоположною засадою роздумів Т. Гоббса про сутність соціальних та політико-правових питань було уявлення про природний, додержавний стан людей як «стан війни всіх проти всіх». З цим положенням тісно пов'язане і розуміння причин і сутності такого особливого соціального феномену, як влада. Мислитель, звертаючись до сутності людини, одразу акцентував увагу на особливому зв'язку людини і держави: «Людина є не тільки фізичним тілом; вона представляє собою також частину держави, іншими словами, частину політичного тіла. І з цієї причини її варто розглядати рівною мірою як людину і як громадянина» [3, с. 96]. Людина є суб'єктом моралі і політики».

Природний стан за своєю сутністю є суперечливим. З одного боку, це стан рівності всіх людей від природи, але одночасно він породжує недовіру і ворожнечу між людьми, це стан, у якому кожен має право на все, без жодних стримувань, у людей рівні можливості і нічим не обмежені «права на все». У природному стані людина діє як фізичне тіло і керується природним правом. Т. Гоббс розглядав свободу як основу природного права, яке він визначав як «свободу кожної людини використовувати свої власні сили на свій розсуд для збереження своєї власної природи, тобто власного життя, і, відповідно, свободу робити все те, що на її думку і розуміння є найбільш придатним для цього» [4, с. 98]. Під свободою мислитель розумів «відсутність зовнішніх перешкод, які нерідко можуть позбавити людину частини її влади робити те, що вона хотіла би, але не можуть заважати використовувати залишену людині владу відповідно до того, що диктують їй судження і розум» [4, с. 98]. Поняття свободи і природного права взаємопов'язані та взаємообумовлюють існування одне одного. Таким чином, за Т. Гоббсом, свобода складається з двох основоположних елементів: по-перше, це відсутність зовнішніх перешкод, по-друге, можливість діяти відповідно до своїх суджень і розуму, тобто свобода волі.

Людина є розумною істотою, що зумовлює її прагнення до мирного співіснування, вимогу дотримання закону, що і виступає в якості фундаментального природного права. Мислитель формулює цілу систему основоположних природних законів, які можна звести до відповідного морального постулату: не робити іншим того, чого не бажаєш собі,

потрібно шукати миру і слідувати йому. Не дарма третім природним законом Т. Гоббс визначає саме справедливість. Справедливість є основою людських стосунків. Природні закони, за твердженням мислителя, незмінні, вічні та універсальні. Закони природи завжди зобов'язують совість, але вони ефективні тільки там, де вони надійно гарантовані.

Т. Гоббс, на відміну від інших прихильників концепції природного права, звернув особливу увагу на його незахищеність від виразу вільної волі (свободи) інших осіб, які наділені таким же природним правом. Природні закони (справедливість, неупередженість, скромність, милосердя, вдячність, дотримання договорів) самі по собі, без страху перед якою-небудь силою, що змушує їх дотримуватися, суперечать природним прагненням людини. Природний закон потребує захисту, що спонукає до життя особливу силу – верховну владу – сильну, необмежену. Усі природні закони, у розумінні Гоббса, – це моральні закони, вони завжди і скрізь зобов'язують людей перед внутрішнім судом, або судом совісті. Щоб природні закони виконувались усіма, а не тільки моральними особистостями, необхідною є загальна для людей влада. Саме особлива природа людини, її здатність бути суб'єктом певних відносин зумовлює потребу в існуванні вищої інституції, наділеної особливими характеристиками та повноваженнями. Верховна влада, маючи земне походження, виникає у результаті суспільного договору між людьми, основною метою цієї влади є захист суспільства.

На думку Д. Прокопова, у правовій теорії Т. Гоббса природні закони займають проміжну ланку між природним і позитивним правом. Вони конкретизують зміст природного права і одночасно утворюють основу для законодавчої діяльності держави, яка постає як засіб гарантування і забезпечення обов'язкової сили природних законів. В своїй сукупності природні закони фактично конституують систему природного законодавства, в якій містяться базові принципи спільного співіснування людей. Водночас на рівні природних законів набувають обґрунтування основні правові категорії (право, закон, обов'язок, примус, договірні відносини, правомірний інтерес, правова поведінка, правовий делікт, правосуддя тощо), які згодом кладуться в основу системи позитивного законодавства [5, с. 42].

Таким чином, Т. Гоббсу вдалося досить обґрунтовано перейти від вчення про людину до теорії права, в якій однозначно і винятково наголошується на позитивній функції правового порядку. За предмет інтересу він має правовий порядок, що, яким би чином не був обґрунтований і на що б не був спрямований, є дійсним, тобто ефективним, обов'язковим, значущим. Його зміст має другорядне значення [6, с. 221].

Левіафан, могутнє чудовисько біблійних легенд, виступає у вченні Т. Гоббса своєрідним символом держави. Абсолютна влада держави розглядається як основний та головний гарант миру і реалізації природних законів. Держава є сувереном, іншими словами, тією особою, яка використовує силу і засоби людей так, як вона вважає за необхідне для підтримки

миру і загального захисту. «Держава, – наголошував мислитель, – це єдина особа, яку відповідальною за дії зробила шляхом взаємного договору між собою величезна кількість людей, щоб ця особа могла використовувати силу і засоби так, як визнає за необхідне для їх миру і загального захисту [4, с. 133].

Філософія права і держави Т. Гоббса носить яскраво виражений егатистський характер, тобто визнається активна участь держави в житті суспільства. Мислитель аргументовано доводить легітимність абсолютної влади та необхідність їй безумовно підпорядковуватись. Ніхто не має такої власності, на яку б носій найвищої влади не мав би права, «оскільки закони є його законами, в його волі міститься воля окремих громадян і він поставлений над усіма – від конкретних громадян і до найвищого судді» [6, с. 223]. Абсолютна влада держави розглядається як необхідний елемент суспільного життя, оскільки така влада виступає гарантом справедливості. «Перш ніж слова «справедливе» і «несправедливе» зможуть набути реального змісту, повинна бути якась примусова влада, яка загрозою покарання... примусила б усіх в однаковій мірі до виконання договорів і зміцнила б ту власність, яку люди набувають шляхом укладення взаємних угод замість відмови від всезагального права. Така влада може з'явитися лише з моменту виникнення держави» [4, с. 110]. Захищаючи людину від анархії, сваволі, намагаючись дати людині безпеку та певні її гарантії, мислитель тим самим поставив людину у цілковиту залежність від держави. Завдяки договору верховна влада вважається єдиною уповноваженою особою, що здатна вирішувати проблеми збереження життя і власності громадян, а також захисту суспільства, його спокою. Оскільки держава походить із природного стану, внаслідок відмови приватних осіб від своїх індивідуальних прав, то держава є не лише спілкою осіб, а й суворою унією, де громадяни не є суб'єктами прав. Ця держава – єдина воля і вона поєднує усіх громадян. Ця воля – верховна, найвища, абсолютна, яка стоїть вище від усякого закону і містить у собі закон для всіх і всього. Суверен – не тільки верховний політичний правитель, але і верховний суддя в питаннях віри і всіх інших суджень і думок, які можуть мати значення для держави. Завдання суверена – збереження і продовження життя «державного організму», тобто підтримання миру і забезпечення безпеки народу, до чого він зобов'язується природним законом, за що він відповідає перед Богом, творцем цього закону. «Але під забезпеченням безпеки мається на увазі не одне лише забезпечення безпеки простого існування, але також забезпечення кожної людини всіма благами життя, придбаними нею за законну працю, безпечно і нешкідливо для держави» [4, с. 260]. А для цього треба зміцнювати і охороняти абсолютну владу суверена.

Вимога міцної і сильної державної влади, що спирається на розум, об'єктивно відповідала інтересам буржуазії, яка активно формувалася в той час. Ця вимога підтверджувалася широкими повноваженням державної влади як всезагальної волі. Саме верховна влада володіє повноваженнями на встановлення зако-

нів, покарання порушників законів, оголошення війни та укладення миру, правосуддя, встановлення законів про власність, заборону шкідливих учень, що призводять до порушення миру та спокою всередині держави, а також направлених на підірвання державної єдності. Ці повноваження визначають свободу суверена, яка є надзаконною і безмежною. Єдиним обмеженням суверена є обов'язок дотримуватись природних законів.

По відношенню до носія верховної державної влади Т. Гоббс розрізняє три види держави: перший, коли влада у зборів і кожен громадянин має право голосу, називається демократією; другий, коли влада у зборів, але не всі, а лише обрана частина громадян має право голосу, – аристократією; третій, коли верховна влада зосереджена в одних руках, іменується монархією. З цих форм держави найкращою Т. Гоббс вважає монархію. Правитель – суверен, який спирається на розум, він повинен дбати про духовний і матеріальний добробут підданих, про розвиток економіки, про підвищення рівня моралі. У цьому йому допомагають закони, їх обов'язковість гарантується державною владою. За монархії загальні інтереси співпадають з приватними інтересами: «Багатство сила і слава монарха обумовлені багатством, силою і славою його підданих». У концепції Т. Гоббса абсолютизм отримує чітку мету і обґрунтування. Лише абсолютизм монархії здатний забезпечити мир і безпеку всього народу. Свобода природного стану отримує захист шляхом повного підпорядкування суверенній владі, що є основою збереження та функціонування всього суспільства.

Принцип сильної державної влади, на якій аргументовано наполягав англійський теоретик, залишається завжди актуальним. Мислителю вдалося поєднати розуміння людини як вільної особистості, наділеної природним правом, та одночасно підпорядкувати її вищій організації суспільного життя у формі держави. Людина, її добровільна згода через закріплення у суспільному договорі є джерелом держави, тієї безмежної сили, яка панує над людиною, але гарантує людині безпеку. Влада ця є легітимною, адже виникає з добровільної згоди людей, є життєво необхідною для існування людського суспільства. Абсолютна влада, підкреслював Т. Гоббс, ґрунтується на принципах розуму.

Висновки. У даний час у вітчизняній філософії права та загальнотеоретичній юриспруденції відбувається складний процес пошуку такого типу праворозуміння, що враховував би як історичний досвід країни, вітчизняну політико-правову спадщину, так і світові досягнення в дослідженні правових засад суспільного життя. При глибокому аналізі проблем держави і права Т. Гоббс використовує антропологічний підхід. Саме через розкриття сутності людини, її внутрішнього світу, її прагнень та бажань можливо зрозуміти та визначити ті причини, що зумовили не просто появу права і держави, а визначили їх характер. Мислителю вдалося обґрунтувати необхідність держави та тих обмежень, що пов'язані з її функціонуванням, відштовхуючись від концепції людської свободи, яка є можливою тільки у поєднанні з необхідністю.

Сутність права і держави у вченні Т. Гоббса виявляються на основі визначення їх як особливих форм, в рамках яких людина отримує можливість розвитку своїх природних здібностей. Подібний підхід представляє державу і право як способи виразу і реалізації життєвих прагнень, притаманних лише людині, тобто потенційному суб'єкту, який їх конструє. Мислитель поєднав ідею морального сенсу людського життя з реалістичної правовою доктриною, яка могла б стати основою розуміння суспільного життя та засад державного будівництва. Т. Гоббс застосував системний підхід до розкриття сутності та легітимності державної влади через природу людини, обґрунтувавши при цьому державу як вищу та необхідну форму людського співіснування. Держава є продуктом людського розуму та людської волі, вона виникає внаслідок укладення суспільного договору. Свобода і безпека підданих досягається безапеляційним виконанням наказів суверена. З іншої сторони, свобода приноситься у жертву заради безпеки. Заради безпеки, на думку Т. Гоббса, державною владою можуть бути застосовані будь-які непопулярні заходи, навіть ті, які суттєво обмежують свободу людини. У цьому розкри-

вається основна суперечливість вчення Т. Гоббса щодо співвідношення свободи індивіда як права чинити відповідно до своєї совісті та необмеженої верховної влади, що має право на все. У вченні мислителя поєдналися ідеї індивідуальної свободи як природного права людини з ідеєю правового порядку, що досягається фактичним знищенням цієї свободи, повним підпорядкуванням верховній владі. Обмеження свободи розглядається мислителем як необхідна умова правопорядку у державі. У результаті панування абсолютної влади свобода людини перестає залежати від волі самої людини, її вільної волі до самореалізації, залежить та визначається цілковито сувереном як гарантом правового порядку.

Таким чином, видатному мислителю доби Нового часу вдалося у своєму вченні актуалізувати проблему співвідношення людської свободи як основи природного стану з необхідністю фактичного підпорядкування абсолютній владі у державі. Ця необхідність у нього містить антропологічний принцип як основу суспільного життя. Мислитель апелює до людської свідомості як джерела моральних чеснот та розуму правителя як носія абсолютної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С.С. Основы философии права / С.С. Алексеев. – СПб., 1998. – 216 с.
2. Горяинов О.В. Политико-правовые идеи Т. Гоббса и их влияние на философию французского Просвещения (теоретико-методологический и историко-правовой аспекты) : автореф. диссерт. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / О.В. Горяинов. – Москва, 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/288151.html#contents>.
3. Марченко М.Н., Мачин И.Ф. История политических и правовых учений: учеб. пособие / М.Н. Марченко, И.Ф. Мачин. – М. : Проспект, 2008. – 480 с.
4. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2 / Пер. с лат. и англ. ; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и. примеч. В.В. Соколов. – М. : Мысль, 1991. – 731 с.
5. Прокопов Д.Є. Природне право як предмет аналізу в європейській новочасній філософсько-правовій думці / Д.Є. Прокопов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Серія : Філософія. Політологія. – Випуск 100. – С. 39–44.
6. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера : Пер. з нім. / Під ред проф. Є. Причепія. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.